

DOSYA/DERLEME**TOPLUMSAL-CİNSEL HİYERARŞİ MEKANI
OLARAK İNSAN BEDENİ**

Sibel ÖZBUDUN*

"Ya icat ederiz ya da yolumuzu yitiririz..."

İnsan, pek çok olası tanımının yanı sıra, Max Weber'den bu yana, "anlam imalatçısı" olarak da tanımlanmaktadır. Tüm insan toplumları çevrelerini düzene sokmak, sınıflandırmak ve düzenlemek amacıyla ona anlamlar dayatırlar. Bu sınıflandırma, düzenleme sürecinde herşey bir imleyici olarak kullanılabilir: renk, koku, doku, fiziksel özellikler, biçim, yaşlık-kuruluk, yaş, cinsiyet, etnik ve kültürel özellikler, sağlık, özürllük vb.

Eğretileme imali konusundaki sınırsız olanakları sayesinde anlam üretme, anlama, sınıflandırma girişiminde sıkça başvurulan araçlardan biri de insan bedenidir. Bedenler, pek çok antropologun da işaret ettiği üzere, toplumlar hakkında bir şeyler söyleyebilmenin yararlı araçlarıdır. Hemen bir kaç örnekle açımlayalım:

E. Durkheim'ın öğrencisi, *Année Sociologique* grubu üyesi olan ve I. Dünya Savaşı sırasında siperde ölen Robert Hertz (1881-1915), 1909'da yayınlanan "Sağ elin başatlığı: Dinsel kutuplaşma üzerine bir inceleme" başlıklı makalesinde küçük bir biyolojik asimetrinin temrinle büyük ölçüde abartıldığını ve çoğu toplumun solun aleyhine sağ elin teşvik edildiğini öne sürüyordu. Pek çok toplumda sağ elle yemek yeme, selamlaşma vb. teşvik edilmekte, sol el dışkıyla, kirlilikle ilişkilendirilmekteydi. Hertz'in deyişiyle "sağ el tüm aristokrasilerin, sol el ise pleblerin modeli ve simgesi"ydi. Örneğin, Maoriler arasında sağ kutsal yan, iyi ve yaratıcı güçlerin barınağı sayılırken, sol, dindışı yandı ve kimi tedirgin edici, kuşku kudretlerin dışında bir erdem taşımamaktaydı. Sağ

yaşamın, sol ise ölümün tarafıydı. Bu kutupsallaşma aynı zamanda cinsiyetler arasındaki asimetriye de denk düşmekteydi: sağ yan eril ve kutsal, sol yan ise dişil ve dindışı olanı temsil ediyordu.

Hertz pek çok yazarın bu durumu, güneş tapımına bağladığını, ibadetlerin güneşin doğduğu yöne çevrik olarak gerçekleştirildiğini, bu durumda sağda güney, soldaysa kuzeyin kaldığıyla açıkladığını belirtmektedir. "Doğanın görüntüsü, günışığıyla karanlığın, sıcaklıkla soğğun tezadının insanlara sağ ile solu ayırt edip karşı karşıya koymayı öğrettiği söylenir." Ancak Hertz bu açıklamayla yetinmeyip, insanın güneşe yönelişinin de kültürel bir edim olduğunu, bu nedenle açıklanmaya muhtaç olduğunu söylüyordu. Bedeni bir simge, dünyaya anlam dayatmada kullanılabilecek bir şifre olarak kullanma yetisi sol-sağ kutupsallığına anlamını vermektedir. Ve toplumsal inşaları geliştirmenin anahtarı beden olduğundan, kültürel kurallar doğal gösterilebilmektedir. Doğu tarafındaki kapılardan yalnızca erkeklerin girebilmesi, kadınların evin sol kısmında oturması ya da çocuklar yazma öğrenirken sol ellerinin bağlanması, böylelikle doğal gözükme (Bowie 2000).

Toplumların insan bedenine dayanan ve toplumsal hiyerarşileri destekleyen bir dizi simge üretme ve kullanma yolundaki, evrensel sayılabilecek eğilimi üzerinde düşünceler yeni değildir. Örneğin Fransız düşünür Merleau-Ponty (1908-61) de bireysel beden ile ait olduğu toplumsal ve doğal dünya arasında sürekli etkileşime dikkat çekmekteydi.

Bir eğretilemeler kaynağı olarak insan bedeni üzerine önemli katkılardan biri de, yine Durkheim'ın öğrencisi (ve

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Öğretim Görevlisi.

yeğeni) olan ve "beden teknikleri" üzerine incelemesiyle *habitus* kavramı sonradan Pierre Bourdieu ve Michel Foucault'nun yazılarını etkileyecek olan Marcel Mauss (1872-1950)'dan gelmiştir.

Mauss, I. Dünya Savaşı sırasındaki askerlik deneyiminden², biyolojik ya da fizyolojik beceri dediğimiz şeylerin gerçekte öğrenilmesi gerektiğinin farkına varmıştı. Mauss öğrenilen beden tekniklerini "*habitus*" olarak tanımlar ve *habitus*'un toplumsal, psikolojik ve biyolojik unsurları arasındaki ilişkiyi, çocuğun güvendiği ve üzerinde yetke sahibi yetişkinlerce başarıyla uygulandığını gördüğü edimleri taklit edilişle açıklar. Mauss'a göre bizatihi taklidin varlığı, toplumsal veçheyi vurgulamaktadır. Dahası, Mauss, kadim "doğa mı, kültür mü?" sorusunun yanlış olduğunu söyler: Ona göre davranıştan genetiğin mi yoksa yetiştirmenin mi sorumlu olduğu sorusunun yerine, fiziksel beden üzerine toplumsal anlamların yükleniş tarzına ve bireysel seçim (*agency*) ile toplumsal yapının (iktidar) bireysel ve kolektif edimleri sınırlama ya da olanaklı kılmadaki rolüne bakmak gerekmektedir. Bedenin avantajı, öğrenilmiş tekniklerinin bireye doğal ve kaçınılmaz gözükmemesidir; Hertz gibi Mauss da, bir kültürel inşalar alanı olan bedeninin ve ona ilişkin uygulamaların, bu "doğallık" algısı sayesinde ender olarak sorgulandıklarına dikkati çeker.

Toplumsal hiyerarşileri yansıtan simgesel inşalar alanı olarak beden üzerine antropolojik literatürün klasikleşmiş çalışmalarından biri de, Mary Douglas'ın (1921-) *Purity and Danger* (Saflik ve Tehlike - 1966)'ıdır. Douglas bu kitapta Batılı toplumların hijyen kurallarının Batı-dışı kültürdeki tabularla benzerliğini göstererek insan bedeni üzerine temellenen evrensel bir kirlilik-saflik simgeciliğinin bulunduğunu savunur. "Saflik-kirlilik" nosyonları, ona göre, "doğal durumunda düzensizlik içinde olan bir deneyime bir sistem dayatma" (Morris 2004: 328) girişimi, bir başka deyişle bir "sınıflandırma biçimi"dir.

"(...) Bedende toplumun bir simgesini görmeye ve toplumsal yapının tanıdığı kudret ve tehlikeleri insan bedeninde küçük ölçüde yeniden üretildiğini görmeye hazır olmadan, dışkı, süt, tükürük ve diğerleriyle ilişkin ayinleri yorumlamamız olanaklı değildir." (Douglas 1966: 115).

Douglas saflik kurallarının evrensellik ve güçlerini beslenme ve dışkılama ortak biyolojik deneyimlerinden aldığını vurgulamaktadır. *Purity and Danger*'in Giriş'inde kir ve insan deneyimiyle ilişkisi üzerinde durur ve kir üzerinde düşünmenin düzen ile düzensizlik, varlık ile yokluk, biçim ile biçimsizlik, yaşam ile ölüm arasındaki ilişki üzerinde düşünmeyi gerektirdiğini belirtir. Batı dünyasının pislik üzerine fikirleri son yüz yılda *patojeni* bilgisiyle dönüşüme uğramıştır. Oysa bu, öykünün yalnızca bir kısmıdır. Pislik ve kirlenme nosyonları salt mikrop kuramıyla açıklanamaz. Douglas'a (1966) göre: "Patojenite ve hijyeni pislik nosyonlarımızdan çıkartabilirsek, yerli yerinde olmayan olarak pislik tanımıyla

yüzyüze kalırız." Pisliğin "yerli yerinde olmayan" olarak tanımı, Douglas'a göre bir düzenlenmiş ilişkiler dizisini ve bu düzenin ihlalini ima etmektedir. Örneğin, ayakkabı rafının üzerindeki ayakkabı herhangi bir "pislik" çağrışımı yapmazken, yemek sofrasının ortasında, "tikindirici"dir.

Douglas, aynı yapıtında, "pislik-temizlik" kutupsallaşmasının, üst Varna mensuplarının alt Varnalarla temastan kaçındığı ve alt-üst Varnalar arasındaki her türlü temasın "üsttekiler" için kirlitici sayıldığı Hindu kast sisteminin doğallaştırılması/meşrulaştırılmasında nasıl kullanıldığını da örneklerle sergilemektedir (Douglas 1966). Bu kutupsallığın Hindu kast sistemiyle sınırlı olmadığını belirtmekte yarar var:

"(...) Köpek-yoksul özdeşleşmesine dayanan metaforik dil, zengin yoksul ilişkisinin yüksek tahayyüldeki kuruluşunu tanımladığı ölçüde, toplumsal-sınıfsal hiyerarşinin bir öğrenme ve aşığılama ilişkisi olarak yaşandığını gösteriyor. Bu bakıma, XIX. yüzyıl İngiliz burjuva tahayyülü için söz konusu olan "Yoksullar domuzdur!" özdeşleşmesine benzer bir durum vardır. Bu özdeşleştirme, aynı zamanda yoksulların "tiksinç" olarak kurulmasını içerir. Yoksul hem yaşadığı mekanla ve hem de bedeniyle sağlıksız, kirli, pis kokulu addedilir. (...) Tam bir mekansal yalıtım sağlanmadığı ve karışıklık (*promiscuity*) olduğu ölçüde, bulaştırılma, kirlenme korkusu kendini gösterir. Batı Avrupa örneğinde, çalışanlarına hasat yemeği veren 'centilmen' çiftçinin kendisi masanın başında ve fakat evin içinde (pencere önünde) ve çalışanları da masanın evin dışındaki 'devamında' oturacak şekilde bir düzenleme yapması ile Türkiye örneğinde, gündelikçi kadının kullanacağı tabak çanağı ayıran veya onunla asla aynı masada yemek yemeyen 'zenginler' arasında da 'bulaşma korkusu' açısından bir paralellik vardır." (Erdoğan 2002: 44).

Görüldüğü üzere insan bedeni, bütün kültürler için, aynı zamanda toplumsal ayırımları da destekleyen anlam ve simge üretiminin birincil kaynaklarından biri olagelmıştır. Söz konusu olan kadın(ların) beden(ler)i olduğunda, üzerindeki atıfların daha da yoğunlaştığı gözlemlenecektir. Erkeklerle kadınlar arasındaki hiyerarşiyi kurma ve kurumsallaştırma süreci kadınların bedenleri üzerindeki bir dizi anlam ve sınırlama yüklenmesi aracılığıyla gerçekleşmektedir çünkü. Üstelik bu, yalnızca tektarıncı dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam) için geçerli değildir; pek çok kabile toplumunda da izlemek mümkündür.

Örneğin, Melanezya'daki erginleme ayinleri erkeklerle kadınlar arasındaki ayırımları vurgulamaktadır. Bir cinsin kudret ve sıvıları, diğeri için tehlikeli görülür. Ersuyu ve aybaşı kanı karşıt cins kirliticidir. Ayırım, ayrılma ve düşmanlıklar Melanezya toplumların çoğunda toplumsal cinsiyetin ayinsel temsilini karakterize etmektedir. Bu toplumlarda kadın ritleri doğurganlığı sağlamak üzere aybaşı kirlenmesini ortadan kaldırmak, erkek ritleri ise erkek çocuğu kadınlardan uzaklaştırmak üzerine odaklanmaktadır.

Eril ritler kimi zaman fizyolojik olaylarla bağlantılı kadın ritlerini taklit ederler: Papua Yeni Gine'de erkekler kanoları "doğurur"ken, kimi Melanezya toplumlarında erkekler penislerini yararak "aybaşı kanı" akıtırlar. Kan dökmenin cinsel kudreti arttırdığı düşünülmektedir. Burada da kadın bedeni ve biyolojik üreme süreçlerinin kadın ve erkeklerin toplumsal yeniden üretiminde simge işlevi üstlendiği gözlemlenir.

Cinslerin birbirinden ayrılması erkek büyümesinde eşcinselliğin gerektiği nosyonunu da destekler. Bazı toplumlarda erkek çocukları erkek yapmak için erkeklerin aracılığı gerekmektedir. Pek çok Melanezya ve Papua Yeni Gine topluluğunda yaşlı erkekler gençleri kanatıp yaralamakta, gizli bilgileri vermekte, ersuyu yutturmakta ve böylece saldırgan ve üretken yetileri güçlendirilmektedir.

Örneğin, Papua Yeni Gine Bimin-Kuskusmin toplumunda erkeklerde erginleme süreci 7-10 yaşlarında başlayıp 10-15 yıl sürer. Evrelerden biri adayların toplumdan tecrit edilip, bedenlerini ve erilliklerini güçlendirmek amacıyla dövüldüğü, hakaretlere ve işkencelere uğradığı orman evinde geçmektedir. Bu süreçten geçenlere, her yetişkin Bimin-Kuskusmin erkeğinin mahzar olduğu bir dizi sır açıklanır.

Yine bir Papua Yeni Gine halkı olan Sambia'larda ise ayinsel eşcinsellik, erginleme sürecine damgasını vurmaktadır. Erginleme ayinlerinde yeniyetme erkekler bebekten emdikleri sütü ikame etmek üzere ersuyu yutturulur. Bu, delikanlının anneye ilişkiden erkekler dünyasıyla ilişkiye yönelişini temsil etmektedir. Erginleme ayinlerinde kullanılan gizli (fallik) flütler erkeklerin kadınlar; yetişkin erkeklerin erkek çocuklar üzerindeki tahakkümünün simgesidir.

Bu gibi uygulamalar Amazon toplumlarında da gözlenmiştir: erkek erginleme ayinleri, eril gizemleri ve dayanışmasına vurgu, erkeklerin kadınlar üzerindeki üstünlük ve iktidarlarını vurgulayan nesnelere (kutsal flütler, kaynana zırlıkları vb.) kullanımı, eril kült nesnelere gören kadınlara kitlesel tecavüz tehditlerini içermektedir. Oysa Yeni Gine'de kadın erginlemeleri daha az travmatiktir. Nancy Lutkehaus'un Papua Yeni Gine'deki Manam Adası'ndan aktardığı ritüel, kızın ilk aybaşı kanından arındırılması üzerine odaklanmaktadır. Adayın normal toplumsal durumu ve bedensel durumundan ayrılmasına yönelik uzun ayinsel süreçte adayın kendine ve yiyeceklere dokunması yasaktır. Ayın sürecinin 7.-10. günleri arasında aday kız denizde yıkanır; sırtı bıçakla kesilip yaralar külle ovuşturuluyor: o, artık doğurgan bir kadındır.

Görüldüğü üzere, Yeni Gine ve Amazon toplumlarında toplumsal yaşamdaki kadın-erkek zıtlığı, ayinsel simge kutuplaşmasına da yol açmaktadır (aybaşı kanı – ersuyu). Öte yandan, anayanlı klanlar halinde örgütlenmiş ve erkeklerle kadınlar tamamlayıcı roller oynadığı Hopi

pueblolarının ayinleri acı, erginleme, sırlar ve doğurganlığı kaynaştırmaktadır. Mevsimleri başlatıp sonlandırmaya, verimli ürün ya da cemaatin refahını sağlamaya yönelik ayinler, ata ruhları (*kachina*) giysileri ve maskelerine bürünmüş erkeklerin dansını içerir. Her Şubat ayında mevsimin bereketli geçmesine yönelik Powamu festivali, aynı zamanda 10 yaş dolaylarındaki çocukların erginlenmesine de sahne olur. Kadın ve erkeklerin birbirinden katı hatlarla ayırt edildiği, farklı ve hiyerarşik bir ilişki içerisinde konumlandırıldığı Melanezya toplumlarının tersine, Hopilerde kız ve erkek çocuklar birlikte erginlenmekte ve ayın sırasında aynı işlemlere tabi tutulmaktadır (Bowen 1998).

Kadın bedeni bir kez eril-dişil hiyerarşisi içerisine yerleştirilip denetim altında tutulması gereken bir "şey" olarak nesneleştirildiğinde, sınırsız sayıda görüngü için bir "gösteren" e dönüşebilecektir: sömürgeci tahakkümün kurgulanmasından³ ya da "ulus"un temizliği, saflığının numunesi olarak algılanmaktan tutun da⁴, etnik sınırların vurgulanmasına dek.⁵

Ne ki, kadınların bedenlerinin her zaman ve her yerde denetim altında tutulması gereken tehlike yüklü varlıklar olarak algılanmadığı, bir başka deyişle, eril ile dişil (kutupsal) hiyerarşisinin toplumsal-kültürel bir inşa olduğu konusu özellikle Orta ve Güney Amerika yerlilerine ilişkin literatürde karşımıza çıkmaktadır. Yakın zaman önce Türkçe basımı yapılan, Marcos'un (2006) derlediği kitap, bu bakımdan ilginç örneklerle doludur. McHale'in (2006: 65-75) Lakota dili ve Huaroni ayinsel bilgilerinden, Marcos'un (2006: 97-118) Maya ve Nahua kozmolojilerinden, Bacigalupo'nun (2006: 273-295) Mapuche şamanistik pratiklerinden, Echániz'in (2006: 344-354) Meksika'nın senkretik Marian Trinitarian kültürlerinden örneklerle gözler önüne serdikleri gibi, kadın bedenine ilişkin simgesel üretimler, her zaman "eril iktidar-dişil tabiyet" ilişkisine denk düşmez. Güney Amerika yerlilerinin kozmovizyonunda eril ile dişil, dengeli bir zıtlık ve tamamlayıcılık içerisinde kurgulanmaktadır, yazarlara göre. Bu kozmovizyonun ve ima ettiği dişil özerkliğin sömürgecilerce ne denli sakıncalı sayıldığı ve çeşitli misyoner grupların gayretlerini önce bu özerklik alanına yönelttikleri ise aynı kitapta yer alan bir başka bağlam üzerine çalışmada, Guerrero'nun (2006: 171-183) Filipinler'deki *Babaylan* kültürünün Dominiken misyonerlerce nasıl ortadan kaldırdığına ilişkin makalesinde açığa çıkar.

Şu halde, "beden" yeryüzü tarihinin sınırlı bir kesitinde, sınırlı bir coğrafyada, sınırlı bir çevre (Kartezyen Batı düşüncesi ve ona bağlanan Batı tıbbi) tarafından salt "fiziksel" bir "şey" olarak algılanagelmektedir, diyebiliriz. Ne ki bu "algı"nın, salt "bilimsel" bir girişimden sadır olmadığı ve hiyerarşikleştirici ve araçsallaştırıcı bir rasyonalite, Batı rasyonalitesi arkaplanı üzerinde biçimlendiği de, en azından Foucault'dan bu yana bir sır değildir.

DİPNOTLAR

¹ Simon Rodriges.

² Örneğin, siper kazma sırasında Fransızlar İngilizlerin kullandığı kazmaları kullanamıyor ve her nöbet değişiminde 8000 kadar kazmanın değiştirilmesi zorunluluğu doğuyordu. Mauss'un verdiği bir başka örnek ise, çömelme yetisidir. Mauss, her çocuğun çömelebildiğini, ancak batı toplumlarında zamanla bu yetilerini yitirdiklerini gözlemler.

³ ABD'nin Porto Riko'daki nüfus kontrolü girişimlerinin çarpıcı bir örneği için bkz. Díaz-Stevens (2006)

⁴ "Kadın cinselliği en azından iki nedenle birinci dereceden bir ulusal mesele haline gelir: Birincisi, kadınların milliyetçilikteki rolleri hemen her zaman anneliktir, yani kadınlar ulusun yuvasını temsil ederler. (...) İkincisi kadınlar, eşler ve kızlar olarak erkeklerin namusunun taşıyıcıları oldukları için kadın cinselliği milliyetçilerin ilgi alanına girer." (Nagel 2000: 79).

⁵ Bu konuda ilginç bir örnek, Bozkurt'un (2006: 281-355), Anadolu'nun fazla irdelenmemiş bir etnik grubu, çoğunlukla elekçilikle geçinen, göçer ve "dışarıdan" Çingenelikle damgalanan Poşaların, kendilerini Çingenelerden ayırt etmek için kadınlarının bekareti üzerine neredeyse saplantılı sayılabilecek vurgusuna dikkat çeken alan araştırmasıdır.

KAYNAKLAR

Bacigalupo, A.M. (2006). "Düşünsel Bir Söylem Olarak Şamanizm: Mapuche Dinsel Deneyiminde Toplumsal Cinsiyet, Cinsellik ve İktidar". *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. S. Marcos (der.). Ankara: Ütopya Yayınları.

Bowen, J.R. (1998). *Religions in Practice. An Approach to the Anthropology of Religion*. Boston, Londra, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapur: Allyn & Bacon, 1998.

Bowie, F. (2000). *The Anthropology of Religion*. Oxford, Blackwell Publishers.

Bozkurt, T. (2006). "Poşalar Örneğinde Etnisite ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi". *Artakalanlar. Anadolu'dan Etnik Manzaralar*. C. Suvari (der.). İstanbul: E Yayınları.

Díaz-Stevens, A.M. (2006). "Porto Riko'da Toplumsal Savaş Alanı Olarak Kadın Bedeni". *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. S. Marcos (der.). Ankara: Ütopya Yayınları.

Douglas, M. (1966). *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Londra ve New York: Routledge.

Echániz, S.O. (2006). "'Marian Trinitarian' Tinsel Ayininde Toplumsal Cinsiyet İlişkileri". *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. S. Marcos (der.). Ankara: Ütopya Yayınları.

Erdoğan, N. (2002). "Yok-sanma: Yoksulluk-Maduniyet ve Fark Yaraları", *Yoksulluk Halleri. Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*. İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

Guerrero, M. (2006). "Sömürge Zamanında Babaylan: Kutsallığı Bozulmuş Bedenler". *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. S. Marcos (der.). Ankara: Ütopya Yayınları.

Marcos, S. (2006). "Bedenlenmiş Dinsel Düşünce: Orta Amerika'da Toplumsal Cinsiyet Kategorileri". *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. S. Marcos (der.). Ankara: Ütopya Yayınları.

McHale, C. (2006). "Çiçek Açmış Açlık: Lakota Dilbiliminde ve Huaroni Ritüel Bilgi Kuramlarında Simgesel Doygunluk". *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*. S. Marcos (der.). Ankara: Ütopya Yayınları.

Morris, B. (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler. Bir Giriş Metni*. Ankara: İmge Yayınları.

Nagel, J. (2000). "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik", *Vatan, Millet, Kadınlar*. A. Altınay (der.) İstanbul: İletişim Yayınları.